

A Historical and Anthropological Study of the Safavid Tombstones of Joshaqan Estark

Mohamad Mashhadi Nushabadi¹

Associate Professor, Department of Religions and Philosophy, Kashan University

Received: February, 13, 2021; Accepted: June, 8, 2021

(pp. 137-164)

Abstract

The ancient village of Joshaqan in the region of Kashan, which is located near the rocky hills, has long been a place of stone extraction. In the Safavid cemetery of this village, there are thirty large tombstones that are valuable in terms of history, art and cultural and social content. The present paper, which is based on field study, while paying attention to the artistic and visual characteristics of Joshaqan tombstones, the text and content of the inscriptions was carefully examined. Then, the designs and content of the stone inscriptions were evaluated from different aspects. The examination includes the form, decorations, type and quality of lines, and especially the religious and cultural content of Shiite inscriptions, identification of the names and nominal culture, families, occupations and the dating of the tombstones. The religious content of the inscriptions is mainly related to the Shiite slogan of salawat-i kabira. Moreover, these stones were briefly compared with other examples in Iran. The results depict a part of the social history and culture and livelihood of the people of Joshaqan in the Safavid period as an example of the culture of all parts of Iran. Of course, the livelihood of the people of Joshaqan was affected by the stone-cutting industry, and the owners of a number of tombstones were stone-cutters or members of the stone-cutting family. Also, the large tombstones of this cemetery have lost their use with the end of the Safavid period, a trend that is more or less present in other places as well.

Keywords: Joshaqan Estark, Safavid Tombstones, Religious Inscriptions, Anthropology, Social History.

1. Email of Author: mmn5135@kashanu.ac.ir

بررسی تاریخی و مردم‌شناختی سنگ‌قبرهای صفوی جوشقان استرک

محمد مشهدی نوش آبادی^۱

دانشیار گروه ادیان و فلسفه دانشگاه کاشان

(از ص ۱۳۷ تا ص ۱۶۴)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۸

علمی-پژوهشی

چکیده

جوشقان آبادی باستانی منطقه کاشان که در مجاورت تپه‌های سنگی واقع شده، از دیرباز محل استخراج و تولید سنگ بوده است. در قبرستان صفوی این آبادی ۳۰ قطعه سنگ قبر قدی بزرگ وجود دارد که از حیث تاریخی، هنری و محتوای فرهنگی و اجتماعی ارزشمند است. در این پژوهش میدانی ضمن توجه به ویژگی‌های هنری و ظاهری سنگ‌قبرهای جوشقان، متن سنگ‌نوشته‌ها مورد دقت قرار گرفت و محتوای آن استخراج شد. سپس نقوش و محتوای کتیبه سنگ‌ها از جنبه‌های مختلف مورد ارزیابی قرار گرفت. این بررسی شامل شکل ظاهری، تزئینات، نوع و کیفیت خطوط و به‌ویژه محتوای مذهبی و فرهنگی کتیبه‌های شیعی، شناسایی نام و فرهنگ نام‌گذاری، خانواده‌ها، مشاغل و تاریخ سنگ‌قبرها است. محتوای دینی کتیبه‌ها عمدتاً مربوط به شعار شیعی صلوات کبیره است. همچنین این سنگ‌ها به‌صورت اجمالی با دیگر نمونه‌های آن در ایران مقایسه شد. نتایج به‌دست‌آمده بخشی از تاریخ اجتماعی و فرهنگ و معیشت مردم جوشقان در دوره صفوی به‌عنوان نمونه‌ای از فرهنگ عموم نقاط ایران را تصویر می‌کند. البته معیشت اهالی جوشقان تحت تأثیر صنعت سنگ‌تراشی بوده و صاحبان تعدادی از متوفیان قبرها سنگ‌تراش بوده و یا از خاندان سنگ‌تراش‌اند. همچنین سنگ‌قبرهای بزرگ این قبرستان با پایان دوره صفوی کاربرد خود را از دست داده است، روندی که در نقاط دیگر نیز کم‌وبیش وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: جوشقان استرک، سنگ‌قبرهای صفوی، کتیبه‌های مذهبی، مردم‌شناسی، تاریخ اجتماعی.

۱. مقدمه

جوشقان از آبادی‌های نیمه کوهستانی شهرستان کاشان است که در ۲۰ کیلومتری غرب این شهرستان، کنار آبادی استرک و در دامن تپه‌هایی که از آن سنگ استخراج می‌شود، قرار دارد. جوشقان دیگری نیز در کاشان هست که به جوشقان قالی شهرت دارد. بر اساس سرشماری مرکز آمار ایران در سال ۱۳۸۵، جمعیت این آبادی ۱۹۵۲ نفر (۵۲۳ خانوار) بوده است. منطقه جوشقان و استرک از نقاط باستانی منطقه کاشان است. در کاوش‌های باستان‌شناسی انجام‌گرفته در گورستانی بین جوشقان و استرک، ظروف متنوع سفالی و دیگر آثار فرهنگی متعدد از هزاره دوم تا ۹۰۰ پیش از میلاد بدست آمد (حسین‌زاده و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۳۱-۴۳۴).

در کتاب تاریخ قم از سده چهارم هجری نیز از جوسق به‌عنوان یکی از آبادی‌های کاشان یادشده که باید همین جوشقان باشد (قمی، ۱۳۶۴: ۳۱۷-۳۵۵). مهم‌ترین اثر دوره اسلامی جوشقان زیارتگاه محمد اوسط است که آثاری از دوران ایلخانی، صفوی و قاجاری دارد.

تقی‌الدین کاشانی (ح ۹۴۶-۱۰۱۶ق) در تذکره «خلاصه الاشعار» از جوشقان به‌عنوان «قریه الرجال» نام می‌برد. از جمله این مشاهیر «مولانا وحشتی» شاعر که در نیمه دوم قرن دهم زندگی می‌کرده است (تقی‌الدین کاشانی، ۱۳۸۴: ۴۴۲-۴۴۳؛ عاطفی، ۱۳۸۹: ۲/۲۹۰-۲۸۸). از این دوران جوشقان چندین توغ نفیس برجای است که در آیین‌های عزاداری محرم به کار می‌رود. قدیمی‌ترین آن‌ها از سال ۱۰۷۷ هجری است که به لحاظ قدمت در نوع خود کم‌نظیر است (مشهدی‌نوش‌آبادی و خداداد، ۱۳۹۴: ۱۴۵-۱۴۷).

از وضعیت اجتماعی و آمار جمعیتی جوشقان در دوران صفوی اطلاعی در دست نیست، اما در کتاب تاریخ کاشان از منابع دوره قاجاری (تألیف ۱۲۸۸ ق) جوشقان، تیول امیر اسماعیل میرزا معرفی شده و از چشمه‌های برزک و بارنجه و قنات حسین‌آباد و جلال‌آباد مشرب و شامل ۶ مزرعه بوده است که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از فتح‌آباد، مختص آباد، فرح‌آباد، برزآباد و علی‌آباد (ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۵۳-۱۵۴). در این دوران جوشقان دارای ۱۸۲ خانه و ۱۰۲۴ نفر جمعیت و دارای ۷ باب مسجد، ۳ باب حمام و ۶ مغازه بوده است. (همان: ۱۵۶) در مأخذی دیگر جمعیت جوشقان نیز ۵۵۶ نفر ذکر شده که شامل ۱۷۶ خانوار بوده است (قم نامه ۱۳۶۴: ۳۱۰). در همین دوران فیلسوف متأله محمد آخوند کاشی (۱۳۳۳-۱۲۴۹ ق) در جوشقان به دنیا آمد (عامری‌نیا و فراهتی، ۱۳۹۴: ۲۴-۳۹).

از آثار تاریخی جوشقان سنگ‌قبرهای بازمانده از دوره صفوی است. در این مقاله برای اولین بار ضمن معرفی ویژگی‌های ظاهری و تزئینی به محتوای تمام سنگ‌قبرهای یک قبرستان صفوی اشاره و مورد تحلیل قرار گرفته است و می‌تواند الگویی برای معرفی دقیق و تحلیل محتوای سنگ‌مزارات ایران باشد. سنگ‌قبرها اسناد مهم و معتبری در شناخت آثار پیشینیان است و اطلاعات خوبی از وضعیت فرهنگی و اجتماعی مردم ایران به دست می‌دهند.

درباره سنگ‌قبرهای گورستان‌های ایران کتاب‌ها و مقالاتی چند به رشته تحریر درآمده است که درجایی معرفی شده است (نک؛ خامه‌پار: ۱۳۹۲). در سال‌های اخیر نیز آثاری در این باره نوشته شده که در این پژوهش به برخی از آن‌ها ارجاع شده است. با این اوصاف درباره محتوای سنگ‌قبرهای یک مزار و تحلیل آن مطلب جامعی به چشم نمی‌خورد مگر اشاراتی مختصر در خلال بررسی ظاهری، تزئینات آن. با این اوصاف حسین‌راعی در کتاب نیاسر نامه سنگ‌مزارات قدیمی شهر نیاسر کاشان را معرفی و محتوای آن را نشان داده است و در جدولی ویژگی‌های ظاهری آن را دسته‌بندی نموده است. گر چه فاقد تحلیل محتواست و اشتباهات خوانشی دارد (راعی، ۱۳۹۶: ۱۳۰-۱۴۲).

۲. معرفی سنگ‌قبرها

قبرستان در جنوب شرقی جوشقان قرار دارد که هنوز هم قبرستان اصلی این آبادی به حساب می‌آید. در کنار این قبرستان بنای یخچالی قدیمی وجود دارد و مدرسه‌ای که چند دهه پیش بنا شده اما امروز از آن استفاده‌ای نمی‌شود (تصویر ۱). بیشتر سنگ‌ها از محل اصلی برداشته شده و در سه‌نقطه استقرار دارند که به صورت پراکنده و نامنظم نگهداری می‌شود (تصویر ۲). بیشتر آن‌ها سالم هستند و تعدادی نیز دچار فرسایش و خرابی است. سنگ‌ها شامل نام متوفا، تاریخ وفات و عبارات مذهبی است. برخی از سنگ‌قبرها ساده اما بیشتر آن‌ها شامل تزئینات گیاهی است.

تصویر ۱. نمای عمومی قبرستان جوشقان استرک.

نحوه استقرار سنگ‌ها افقی است و عمده سنگ‌ها تخت است و تمام قبر را پوشش می‌دهد، جنس سنگ‌ها بیشتر سار است که سنگ بومی معادن اطراف جوشقان است. دو سنگ مرمر نیز در میان سنگ‌ها وجود دارد (تصویر ۳).

از میان ۳۰ سنگ مورد بررسی ۳ سنگ صندوقه‌ای از سده یازدهم و بقیه مسطح و از سده یازدهم و اوایل سده دوازدهم است که نسبت به سنگ‌های صندوقه‌ای طول و عرض بیشتر دارند. یک سنگ گهواره‌ای نیز در میان آنهاست.

تصویر ۲. محوطه اصلی سنگ‌قبرها در قبرستان. تصویر ۳. قبرستان و نمای معادن سنگ در عمق تصویر.

پیش از تحلیل محتوای سنگ‌ها به معرفی هر کدام از آنها به ترتیب قدمت تاریخی می‌پردازیم به جز اینکه بعد از معرفی متوفا به سنگ‌قبرهای فرزند و نزدیکان وی اشاره شده است. برخی از سنگ‌قبرها تاریخ ندارد اما از روی نوع و سبک سنگ و مقایسه با دیگر سنگ‌ها می‌توان دوره تاریخی آن را تشخیص داد.

۱-۲. اسماعیل پسر حاج میرزا جوشقانی

سنگ‌قبر صندوقه‌ای به ابعاد ۱۸۸ در ۴۱ و ارتفاع ۴۴ سانت که بر سطح و دورتادور آن با خط کتیبه‌نگاری شده است. در محوطه قبرستان سه سنگ صندوقه‌ای باقی‌مانده است

که دو تا در محوطه قبرستان و یکی در حیات مدرسه کنار قبرستان قرار دارد. یکی هم نیمه‌کاره است و یکی هم اساساً هیچ کتیبه‌ای بر آن کنده نشده است.

با توجه به شکل هندسی سنگ که مستطیل است و بر پنج بخش یعنی چهار طرف ساقه و سطح آن با کیفیتی عالی کتیبه و نقش نگاشته شده باید گفت این دو سنگ متمایز از دیگر سنگ‌هاست. دقت در تاریخ ۱۰۵۴ هجری نشان می‌دهد این سنگ بیش از نیم‌قرن از دیگر سنگ‌ها قدیمی‌تر است،

بر دورتادور سطح سنگ آیت‌الکرسی و بر دورتادور ساق‌های آن صلوات کبیره با خط ثلث عالی برجسته‌کاری شده است. در بالای سطح سنگ نیز نقش درختی در میان نقوش گل‌وبوته اسلیمی برجسته‌کاری شده و در بالای آن نیز در سه ردیف نام متوفا و تاریخ به خط نستعلیق متوسط آمده است:

(۱) وفات یافت مرحومی خواجه (۲) اسمعیل ولد حاجی میرزا جوشقانی (۳) تاریخ شهر رجب سنه هزار و پنجاه و چهار ۱۰۵۴ (تصویر ۴)

تصویر ۴. اسماعیل پسر حاج‌میرزا جوشقانی. تصویر ۵. صندوقه‌ای فاقد نام ۱.

۲-۲. صندوقه‌ای فاقد نام

سنگ‌قبر صندوقه‌ای با طول و عرض ۱۶۱ در ۳۸ و ارتفاع ۳۸ سانت که دورتادور سطح آن نقوش اسلیمی و در میانه سروی تصویر شده است. بر یکی از اضلاع ساقه عبارت صلوات کبیره به صورت ناقص و با نسخی ضعیف نوشته شده است، قسمت پیشانی سطح سنگ که علی‌القاعده باید کتیبه نام و تاریخ وفات باشد فاقد کتیبه است. بنابر این سنگ نیمه‌کاره رها شده است، اما با توجه به نوع و سبک، از نیمه اول سده یازدهم است. (تصویر ۵)

۲-۳. صندوقه‌ای واقع در حیات مدرسه

سومین سنگ‌قبر صندوقه‌ای بر اثر جابجایی، داخل حیات مدرسه متروکه مجاور قبرستان افتاده است. سطح اصلی سنگ روی زمین قرار گرفته و کتیبه‌های آن پیدا نیست. با این اوصاف بر دورتادور ساقه عبارت صلوات کبیره به خط ثلث به چشم می‌خورد. (تصویر ۶)

تصویر ۶. صندوقه‌ای فاقد نام ۲. تصویر ۷. محمد محسن پسر مقصود قصاب و غلام علی پسر محمدحسین

۲-۴. محمد محسن پسر مقصود قصاب و غلام علی پسر محمدحسین

سنگ قبری با طول و عرض ۲۰۶ در ۶۳ که دورتادور سطح سنگ صلوات کبیره به خط ثلث ضعیف برجسته‌کاری شده و در میانه نیز تصویر سروری با نقوش گل و بوته ترسیم شده است. در قاب مربع پیشانی در چهار سطر نام متوفا محمد محسن قصاب و تاریخ وفات با نستعلیق ضعیف آمده است. طرفه این که حدود نیم قرن پس از آن در ذیل این کتیبه در دو سطر موازی و دو سطر مورب نام محمدحسین فرزند متوفا نوشته شده است. گویا این سنگ، روی دو قبر قرار داشته است. نام و تاریخ وفات پدر:

(۱) وفات یافت مرحمت پناه (۲) محمد محسن ولد مرحومی (۳) مقصود قصاب بتاریخ (۴) شهر

ذی القعدة سنه ۱۰۹۷

و در زیر آن:

(۱) وفات یافت مرحمت پناه غلام علی ابن مرحوم (۲) محمد محسن بتاریخ (۳) شهر شوال (۴)

سنه ۱۱۱۴ (تصویر ۷)

۲-۵. عنایت‌الله پسر مقصود قصاب

طول و عرض سنگ ۱۸۰ در ۶۲ سانت است. دورتادور سطح آن بسمله و صلوات کبیره به ثلث ضعیف و در پیشانی نام و تاریخ به نستعلیق ضعیف آمده است و در ذیل آن تصویر سرو و گلدانی با نقوش زیبای گل و بوته:

(۱) وفات یافت مرحمت و مغفرت (۲) پناه عنایت‌الله ولد مرحومی (۳) مقصود قصاب بتاریخ شهر

شعبان (۴) المعظم سنه هزار و نود هشت، ۱۰۹۸ (تصویر ۸)

تصویر ۸. عنایت‌الله پسر مقصود قصاب. تصویر ۹. عالیه خانم دختر محمد محسن قصاب.

۲-۶. عالییه خانم دختر محمد محسن قصاب

طول و عرض سنگ ۱۶۹ در ۵۸ سانت است. دورتادور آن عبارت صلوات کبیره به خط ثلثی ضعیف برجسته‌کاری شده و در پیشانی آن نام متوفا و تاریخ با نستعلیق ضعیف آمده است:

(۱) وفات یافت غفیفه صالحه و (۲) هی المسماه عالییه خانم بنته (۳) مغفرت پناه محمد محسن قصاب (۴) بتاریخ شهر ربیع‌الاول سنه ۱۰۹۹ (تصویر ۹)

۲-۷. محمدعلی پسر عنایت‌الله و مهرعلی

طول و عرض سنگ ۱۹۵ در ۷۱ سانت است. در بالا و پایین سطح سنگ به صورت معکوس دو کتیبه برای دو متوفا نوشته شده است. دورتادور سنگ با خط ثلث ضعیف کتیبه صلوات کبیره و در کتیبه پیشانی نام متوفا و تاریخ به نستعلیق ضعیف حجاری شده است:

(۱) وفات یافت مرحومی (۲) محمدعلی ابن عنایت‌الله (۳) جوشقانی بتاریخ شهر (۴) محرم‌الحرام سنه ۱۱۲۰

این عنایت‌الله که پدر متوفاست، عنایت‌الله پسر مقصود قصاب است که به سال ۱۰۹۸ از دنیا رفته است و در نتیجه محمدعلی نوهی مقصود قصاب است (تصویر ۱۰). کتیبه پایین سنگ که با بیش از یک قرن فاصله برای شخص دیگری به نام مهر علی نوشته شده است: این متن ۴ بیت شعر است که در ۴ ردیف نوشته شده و بین مصرع‌ها کتیبه تاریخ به صورت قائم بر کتیبه اصلی آمده است. خواندن ابیات مقداری مشکل است چون در هم نوشته شده آنچه قابل خواندن بود این است:

(۱) رفت از نکویان / مهر علی نوجوان (۲) ... لطفعلی... / گشت ز خون غزلان (۳) الهی از الطاف خود / حوریه‌اش نصیب کن (۴) جای دهش از کرم / در روضات جنان.

و کتیبه تاریخ میان مصرع‌ها از پایین به بالا:

فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۲۲۸

این کتیبه با تاریخ ساخت اولیه سنگ‌قبر، ۱۱۸ سال فاصله دارد و بعید است ارتباط

فامیلی میان این دو شخص باشد. (تصویر ۱۱)

تصویر ۱۰ و ۱۱. محمدعلی پسر عنایت‌الله و مهرعلی.

۲-۸. محمدخان قصاب پسر عنایت‌الله

سنگ‌قبری به طول و عرض ۲۰۰ در ۶۴ که متأسفانه ۳ تکه شده است. در کناره‌ها به شیوه متفاوت، «بسمله» و «صلوات کبیره» به ثلث خوش نوشته شده و در پیشانی نام متوفا و تاریخ وفات با نسخ برجسته‌کاری شده است:

(۱) وفات یافت مرحمت (۲) و غفران پناه استاد (۳) محمدخان قصاب (۴) ولد عنایت‌الله جوشقا (ن) (۵) بتاریخ ۴ ذی‌حجه ۱۱۳۰ (تصویر ۱۲)

تصویر ۱۲. محمدخان قصاب پسر عنایت‌الله. تصویر ۱۳. استاد کمال پسر حاجی محمد سنگ‌تراش.

۲-۹. استاد کمال پسر حاجی محمد سنگ‌تراش

سنگ‌قبری بزرگ به طول ۲۳۴ و عرض ۷۸ سانت. تزئینات این سنگ بزرگ که تمام سطح آن کتیبه‌نگاری شده، شامل محراب و ترنج ساده و نقش اسلیمی بالای محراب. گرداگرد سنگ بسمله و صلوات کبیره با ثلثی خوش آمده است. در قاب مربع بالا عبارت «محمد کمال ابدال» و در قاب مستطیل پایین آن مناجات «یا رفیع‌الدرجات» نوشته شده، اما نام متوفا و تاریخ نستعلیق ضعیف است:

(۱) هوالله سبحانه (۲) وفات یافت مرحمت (۳) پناه و مغفرت رضوان (۴) آرامگاه الاجوار (=لجوار) (۵) رحمت‌الله الملک (۶) المتعال استادکمال (۷) سنگتراش ولد توفیق (۸) آناری حاجی‌الحرمین الشر (۹) یغین حاجی‌محمد سنگتراش (۱۰) جوشقانی بتاریخ چهارم (۱۱) شهر ربیع‌الآخر سنه ۱۰۹۹. (تصویر ۱۳)

۲-۱۰. محمدرضا پسر محمد کمال

سنگ‌قبری بافرم ساده به طول ۱۸۴ و عرض ۷۶ سانت. در پیشانی آن با خط نستعلیق ضعیف نام متوفا (که باید پسر کمال سنگ‌تراش باشد) و تاریخ آمده و در پایین کتیبه، قوس سوسنی و حفره‌ای کوچک حجاری شده است:

(۱) وفات یافت حاجی الحرمین (۲) حاجی محمدرضا ابن مرحومی (۳) محمد کمال جوشقانی بتاریخ (۴) شهر ربیع‌الاول سنه ۱۱۲۶. (تصویر ۱۴)

تصویر ۱۴. محمدرضا پسر محمد کمال. تصویر ۱۵. محمدحسین پسر محمدعلی ملامیرزامحمد.

۲-۱۱. محمدحسین پسر محمدعلی ملامیرزامحمد

طول و عرض سنگ ۱۹۷ در ۶۲ سانت. در نیمه پایینی سطح سنگ سروی مزین به نقوش اسلیمی برجسته‌کاری شده است. دورتادور بسمله و صلوات کبیره با ثلثی خوش، برجسته‌کاری شده است. در قاب مربع پیشانی عبارت «یا حسین بن علی» و در قاب زیرین «کل شیء هالک الا وجه». سپس نام متوفا و تاریخ به خط نستعلیق خیلی ضعیف آمده است:

(۱) وفات یافت مرحمت پناه (۲) محمدحسین ولد مرحومی (۳) محمدعلی ملامیرزامحمد (۴) بتاریخ شهر شعبان سنه ۱۰۹۹. (تصویر ۱۵)

۲-۱۲. حاجی شاه فضل‌الله کدخدای جوشقان

سنگی با طول و عرض ۱۹۸ در ۶۴ که در تمام سطح سنگ‌قبر کتیبه‌نگاری شده و جایی برای تزئینات نمانده است. دورتادور سنگ بسمله و صلوات کبیره به ثلث ضعیف آمده است. در پیشانی عبارت «کل شیء هالک الا وجه» و در زیر آن بعد از قوس محراب، هفت بیت شعر به خط نستعلیق ضعیف آمده که در پایان تاریخ وفات به صورت ماده‌تاریخ در عبارت «کدخدای جوشقان» آمده که معادل عدد ۱۰۹۹ است:

(۱) آه از بد مهری وضع جهان (۲) باکسی (کسش) هرگز نباشد مهربان (۳) کی در اول می‌گذارد هوشیار (۴) مثل حاجی شاه فضل‌الله جوان (احتمالاً) (۵) کار خود را ساخت از فضل اله (۶) زانکه می‌دانست اوضاع زمان (۷) قایم اندر لیل و سایم در نهار (۸) کارهای خیر کردی در جهان (۹) را (۱۰) خود را پاک‌کردار و حسن (۱۰) رفت تا صدر نعیم جاودان (۱۱) رفت آن مونس بفردوس و نهاد (۱۲)

داغ حسرت بر دل پیر و جوان (۱۳) بهر تاریخ وفاتش شد رقم (۱۴) بی‌ریا [چو] ن «کدخدای جوشقان». (تصویر ۱۶)

تصویر ۱۶. حاجی شاه فضل‌الله کدخدای جوشقان. تصویر ۱۷. حمیده دختر زین‌العابدین سنگ‌تراش.

۲-۱۳. حمیده دختر زین‌العابدین سنگ‌تراش

طول و عرض سن ۱۷۴ در ۵۰ سانت است. دورتادور سنگ با ثلثی ضعیف پس از آیه بسمله، صلوات کبیره برجسته‌کاری شده است. در میان سنگ سروی تزیین‌شده و در گلدانی است، گلدان در پایه‌ای کشکول مانند که دو سر مرغ بر جانبین آن پیداست. نام متوفا و تاریخ در پیشانی با خط نستعلیق ضعیف آمده است:

(۱) وفات یافت عقیقه صالحه و هی (۲) المسماه حمیده خانم بنت العبد (۳) زین‌العابدین سنگ‌تراش

(۴) بتاریخ هشتم شهر محرم سنه ۱۱۰۰ (تصویر ۱۷)

۲-۱۴. محمدرحیم پسر علی میرزای مکاری

طول و عرض ۲۱۸ در ۷۱، دورتادور سطح سنگ پس از آیه بسمله، عبارت صلوات کبیره به خط ثلث نسبتاً ضعیف نقش شده و در پیشانی آن در پنج ردیف نام متوفا و تاریخ وفات و بیت شعری زیبا از عرفی شیرازی به خط نستعلیق ضعیف آمده است. در زیر کتیبه نیز تصویر درختی زیبا که در رأس آن پرنده‌ای تصویر شده است.

(۱) وفات یافت مرحمت و مغفره پناه (۲) رضوان آرامگاه محمدرحیم (۳) ابن مرحومی علیمرزای

(علی میرزای؟) مکاری (۴) بتاریخ پنجم ماه شعبان سنه ۱۱۰۱^(۱)

سپس به صورت مورب شعر عرفی آمده است:

بر سنگ مزارم بنویسد پس مرگ/ ای‌وای بمحرومی دیدار و دگر هیچ

عرفی شیرازی (۹۹۹-۹۳۶) به سال ۹۹۹ در لاهور وفات یافت.^(۲) گویا بازار ادب در

عصر صفوی چنان داغ بوده که شعر وی کمی بعد از وفات چنان شهرت یافته که بر

سنگ‌قبری در یک روستایی کاشان کنده شود. (تصویر ۱۸)

تصویر ۱۸. محمدرحیم پسر علی میرزای مکاری. تصویر ۱۹. استادقاسم پسر استادمحمد جوشقانی.

۱۵-۲. استادقاسم پسر استادمحمد جوشقانی

بخش پایینی سنگ شکسته و بیشتر بخش‌های آن به طول و عرض ۱۳۸ در ۶۵ باقی است. در کنارها صلوات کبیره نقش شده و در پیشانی مشخصات متوفا به نسخ ضعیف آمده است:

(۱) وفات یافت مغفرت (۲) و مرحمت پناه و جنت (۳) رضوان آرامگاه استاد (۴) قاسم ابن مرحوم استادمحمد. (۵) جوشقانی بتاریخ سنه ۱۱۱۷. (تصویر ۱۹)

۱۶-۲. سعید پسر میرزا اسماعیل

۱۶۶ در ۵۴ دورتادور سنگ صلوات کبیره به خط ثلث و در پیشانی به نستعلیق نام متوفا و تاریخ وفات با خط نسخ آمده است، هر سه باکیفیتی ضعیف:

(۱) وفات یافت (۲) مرحوم اسعید (۳) خوا... (احتمالاً اسعید خواجه، یا سعیدخواجه) ابن مرحوم (۴) میرزا اسمعیل سنه ۱۱۲۰^(۳) (تصویر ۲۰)

تصویر ۲۰. سعید پسر میرزا اسماعیل. تصویر ۲۱. استادخواجه محمد پسر محمدامین بنّا.

۱۷-۲. استادخواجه محمد پسر محمدامین بنّا

۱۹۸ در ۷۲ دورتادور سطح سنگ عبارت صلوات کبیره به ثلث ضعیف برجسته‌کاری شده است. در پیشانی عبارت «کل شیء هالک الا وجه» و در ذیل آن در قاب محرابی نام متوفا و تاریخ با نستعلیق بسیار ضعیف آمده است:

(۱) وفات یافت مرحمت (۲) و مغفرت و غفرنپناه (غفران پناه) (۳) استاد خواجه محمد (۴) ابن محمدامین بنّا (۵) بتاریخ شهر شوال سنه (کذا) (۶) سنه ۱۱۲۶^(۴) (تصویر ۲۱).

۲-۱۸. شاهزاده خانم دختر حاجی اسمعیل جوشقانی

طول و عرض ۱۷۳ در ۶۷ دورتادور سطح سنگ عبارت صلوات کبیره با نسخی ضعیف برجسته کاری شده است. در قاب پیشانی نام متوفا و تاریخ با نستعلیق بسیار ضعیف و زیر آن طرح محرابی ساده آمده است:

(۱) وفات یافت عقیفه صالحه (۲) و هی المسمات بشاهزاده خانم بنت حاجی (۳) الحرمین حاجی اسمعیل جوشقانی (۴) بتاریخ شهر صفرالمظفر سنه ۱۱۲۸. (تصویر ۲۲)

تصویر ۲۲. شاهزاده دختر حاجی اسماعیل جوشقانی. تصویر ۲۳. پری زاد دختر محمدعلی حاج ملاعلی.

۲-۱۹. پری زاد خانم دختر محمدعلی حاج ملاعلی

طول و عرض ۱۸۸ در ۵۰ و دورتادور آن تزئینات هندسی و در وسط نقش سرو و در پیشانی نام متوفا و تاریخ به نسخی ضعیف آمده است:

(۱) وفات یافت عقیفه صالحه المسماه (۲) پری زاد خانم بنت محمدعلی (۳) حاجی ملاعلی بتاریخ شهر ذی الحرام سنه ۱۱۲۸ (۴) لوجه الحرام سنه ۱۱۲۸ (۴) انت الباقی (تصویر ۲۳)

۲-۲۰. شهربانو بنت زین العابدین

طول و عرض ۱۵۹ در ۵۵ دورتادور سطح سنگ نقوش اسلیمی و در پیشانی کتیبه نام و تاریخ وفات با نستعلیقی بسیار ضعیف و در زیر آن قوس محرابی:

وفات یافت عقیفه صالحه المسماه بشهربانو خانم بنت مرحمت پناه استاد زین العابدین سنگ تراش، به تاریخ شهر ربیع الثانی سنه ۱۱۲۹. (تصویر ۲۴)

تصویر ۲۴. شهربانو بنت زین العابدین. تصویر ۲۵. محمدصادق پسر عبدالغنی جوشقانی.

۲-۲۱. محمدصادق پسر عبدالغنی جوشقانی

بزرگترین سنگ موجود با طول ۲۳۴ و عرض ۸۴ که به لحاظ جنس و فرم نیز متمایز از دیگر سنگها و صورتی از سنگ گهواره‌ای است و دو سطح دارد، سطح پایینی حاشیه دورتادور سنگ را تشکیل داده و سطح بالایی با ۱۵ سانتی متر ارتفاع در میان آن قرار

دارد. در سطح بالایی تصویر سروی برجسته‌کاری شده و در بالای قوس سوسنی محراب، کتیبه نام متوفا و تاریخ با ثلثی ضعیف در چهار ردیف آمده است:

(۱) وفات یافت مرحمت و غفران (۲) پناه محمدصادق ولد مرحوم (۳) عبدالغنی جوشقانی (۴) بتاریخ شهر رجب‌المرجب سنه ۱۱۴۰. (تصویر ۲۵)

۲-۲۲. زین‌العابدین پسر محمد اسمعیل جوشقانی

سنگی با ۲۲۰ سانت طول و ۷۷ عرض که مقداری فرسوده شده است. در داخل محراب سرو، گلدان و زیر گلدان تزیین‌شده قرار دارد و در پیشانی با ثلثی ضعیف نام متوفا و تاریخ آمده است:

(۱) وفات یافت مرحمت و مغفرت (۲) پناه زین‌العابدین ولد مرحوم (۳) محمد اسمعیل جوشقانی (۴) تاریخ شهر شعبان فی سنه ۱۱۴۲. (تصویر ۲۶)

تصویر ۲۶. زین‌العابدین پسر محمد اسمعیل. تصویر ۲۷. محمدهادی پسر محمدتقی اصفهانی.

۲-۲۳. محمدهادی پسر محمدتقی اصفهانی

سنگ مرمر سبز با ۲۰۴ سانت طول و ۶۸ عرض که در آن رگه‌های قرمز زیاد است، این سنگ که از وسط دونیم شده، فاقد تزیینات است و در پیشانی نام متوفا و تاریخ با ثلثی ضعیف در پنج ردیف آمده است:

(۱) وفات یافت مرحمت و غفران پناه و جنت رضوان (۲) آرامگاه، آقا محمدهادی ولد مرحوم محمدتقی (۳) اصفهانی ساکن جوشقان بتاریخ (۴) شهر رجب‌المرجب سنه ۱۱۵۰ (۵) یا قاضی الحاجات و یا کافی المهمات (تصویر ۲۷)

۲-۲۴. محمد مهدی بن محمدهادی اصفهانی

باید آن را زیباترین سنگ‌قبر جوشقان نامید. سنگ مرمری از جنس و رنگ سنگ قبلی با طول و عرض ۱۷۹ در ۶۹ سانت با تزییناتی متمایز، بر محور سروی مزین، نقوش گل و بوته بالا رفته و در بالاترین بخش ترنج و گلی است و دو پرنده در حال پرواز جانبین آن. در قاب مربع بالای سنگ با ثلثی ضعیف «کل شیء هالک الا وجه» و ذیل آن در سه ردیف، نام متوفا و تاریخ آمده است:

(۱) وفات مرحمت و غفران پناه / رفعت پناه محمد مهدی ولد (۲) محمدهادی سنگتراش / ساکن جوشقان بتاریخ (۳) شهر ربیع‌الموالود (مولود) صد / ق‌الله‌العظیم فی سنه ... ۱۱.

صاحبان دو سنگ قبر اخیر پدر و پسر اصفهانی و ساکن جوشقان بوده‌اند، عمداً محو شده و رقم صدگان و هزارگان باقی است. (تصویر ۲۸)

تصویر ۲۸. محمد مهدی بن محمد هادی اصفهانی. ۲۹. زین العابدین

۲-۲۵. زین العابدین

دورتادور این سنگ ۲۲۶ در ۸۵ سانت بسمله و صلوات کبیره آمده است. در قاب مربع شکل پیشانی عبارت «کل شیء هالک الا وجه الله» و در پایین به نسخ ضعیف مصرع؛ «دارد از لطف خدا امید زین العابدین» آمده است. اما مشخصات زین العابدین و تاریخ مرگ کتیبه نشده و تزئینات نیمه کاره رها شده است. (تصویر ۲۹)

۲-۲۶. محمد سعید

سنگ قبری ساده با طول و عرض ۱۸۴ در ۶۲ که آسیب دیده است. جز تصویر ساده سرو تزئیناتی ندارد. نام متوفا و تاریخ به نسخ ضعیف نوشته شده، اما به خاطر آسیب زیاد بخشی از آن قابل خوانش نیست:

(۱) وفات یافت مرحمت و مغفره پناه (۲) گل نارسیده زندگانی محمد سعید (۳) ... (۴) شهر صفر المظفر... (تصویر ۳۰)

تصویر ۳۰. محمد سعید. تصویر ۳۱. فرسوده ۱.

۲-۲۷. فرسوده ۱

طول و عرض این سنگ که با تخریب و فرسایش زیادی دچار شده، ۱۶۶ در ۵۴ است. دورتادور سنگ بسمله و صلوات کبیره به ثلث ضعیف حجاری شده و بر پیشانی سنگ نام متوفا و تاریخ آمده که بیشتر حروف آن محو شده است:

(۱) وفات... [مرح] مت پناه (۲) خواجه... (۳) ... (۴) [اتا] ریخ... ۱۱۰۱. (احتمالاً) (تصویر ۳۱)

۲-۲۸. فرسوده ۲

این در کنار و به موازات سنگ ۲۵ قرار دارد و احتمالاً بر روی قبر اصلی است و آن را از جای خود حرکت نداده‌اند. برگرد آن صلوات کبیره و بر پیشانی‌اش تاریخ و نام متوفا آمده است، اما بر اثر فرسایش تقریباً تمام کتیبه آن از بین رفته و قابل بازخوانی نیست. (تصویر ۳۲)

تصویر ۳۲. فرسوده ۲. تصویر ۳۳. سنگ شکسته.

۲-۲۹. سنگ شکسته

بخش اصلی این سنگ‌قبر شامل نام و تاریخ شکسته شده و اثری از آن نیست. بر دورتادور سطح سنگ صلوات کبیره به نسخ ضعیف برجسته‌کاری شده و در بخش میانی تصویر سروی نمایان است و در پیشانی یک کلمه از آخرین کلمه سطر آخر کتیبه اصلی: «... الا و...» از عبارت «کل شیء هالک الا وجه» باقی مانده است. بقیه کتیبه که مربوط به نام و تاریخ و بخشی از صلوات کبیره است بر اثر فرسایش تخریب شده است (تصویر ۳۳).

۲-۳۰. سنگ فرسوده نیمه‌کاره

سنگ‌قبری که دچار فرسایش زیاد شده است، از طرفی قطر زیاد این تخته‌سنگ نشان می‌دهد که هنوز برای گذاشتن روی قبر آماده نشده بوده و در نتیجه نیمه‌کاره مانده است. بر روی این تخته‌سنگ تصویر سروی برجسته‌کاری شده و یک روزنه نیز بر بالای آن است. کتیبه‌های احتمالی سنگ به علت فرسایش زیاد قابل‌رویت نیست. به لحاظ قد نیز این سنگ کوچک‌تر از حد متعارف است و احتمالاً شکستگی باعث شده تا کامل نشده رها شود (تصویر ۳۴).

تصویر ۳۴. فرسوده نیمه‌کاره. تصویر. سنگ‌قبر کوچک پس از دوره صفوی ۱۱۷۱.

۳. بررسی کیفیت سنگ‌ها و نقوش و خطوط

ویژگی‌های عام که می‌تواند در پژوهش سنگ مزار مورد بررسی قرار گیرد عبارت است از؛ نحوه استقرار، شکل، نوع حجاری، نوشتار، نقوش، اشکال و مفاهیم نهفته در آن (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۳). در این مقاله سعی می‌شود جنبه‌های ظاهری و هنری سنگ‌ها به صورت کلی بررسی شده و تمرکز اصلی بر کتیبه‌نگاری و تحلیل محتوای آن‌ها باشد.

۳-۱. کیفیت و میزان خرابی

جنس سنگ‌ها عمدتاً «تراورتن» است که از معادن نزدیک به جوشقان تهیه شده است. البته چند عدد از سنگ‌ها «مرمر» و سه عدد سنگ قدیمی‌تر از «لاستر» است و هرکدام سختی و مقاومت ویژه خود را دارد. سنگ‌قبرهای جوشقان در شرایط نامساعدی نگهداری می‌شوند و در سال‌های اخیر نیز در جابجایی‌هایی که به وسیله وسایل مکانیکی صورت گرفته، تقریباً یک‌سوم سنگ‌قبرها دچار آسیب‌دیدگی است؛ از فرسایش کامل متن و نقوش تا فرسایش بخش زیادی از سنگ. یکی از عوامل مؤثر فرسایش، رطوبت و سردی و گرمی هوا است، به ویژه سنگ‌قبرهایی که یا مماس یا پایین‌تر از سطح زمین قرار داشته‌اند دچار آسیب جدی شده و امیدی به مرمت و نگهداری آن‌ها نیست.

۳-۲. نقوش و تزئینات

بیشتر سنگ‌های مورد بررسی، دارای نقوش و تزئینات است، اما برخی ساده است و فقط در پیشانی سنگ، نام و تاریخ وفات در چهار- پنج سطر آمده است. به‌طور کلی کتیبه‌نگاری‌ها در هنر ایرانی همراه با نقوش گیاهی است، اما نقش گیاه سرو در قاب محراب ماندی، بیشتر سطح سنگ‌قبرها را می‌پوشاند. در کنار درخت سرو و گیاهان و پرندگان که گاهی در بالای سرو تصویر می‌شوند رمزی از قصرهای بهشتی است، البته محراب می‌تواند نمادی از نیایشگاه باشد (قس: رضایی، مریم، ۱۳۹۰: ۹۵).

سروهای سنگ‌قبرهای جوشقان عمدتاً دارای تزئینات ریزه‌کاری است و در طراحی آن دقت به خرج رفته است، سرو در داخل گلدانی قرار دارد و گلدان بر روی پایه‌ای کشکول مانند. در بدنه طرح سرو هم گاهی حجاری‌های ظریفی صورت گرفته است و اطراف آن به وسیله طرح‌های اسلیمی و ختایی تزئین شده و گاه در جانبین سروها نیز نقوش به‌کاررفته است. در رأس سرو گاهی دو یک یا دو پرند تصویر شده است. گاهی نیز در میان کتیبه‌های صلوات کبیره نقش گل و گیاه به چشم می‌خورد. حتی دورتادور

سنگ‌قبری به‌جای صلوات کبیره طرح‌های گیاهی و هندسی تکرار شده است. این تزئینات با تزئینات سنگ‌قبرهای دیگر نقاط ایران قابل‌مقایسه است (همان: ۹۳-۱۰۰). بیشتر سنگ‌قبر جوشقان دارای حفره گرد به قطر ۷ تا ۸ و ارتفاع ۴ تا ۵ سانت است که در قوس محراب یا بالای سرو و یا زیر نوشته پیشانی قرار دارد. درباره علت ایجاد این حفره‌ها گمان‌هایی مطرح است، ولی به نظر می‌رسد این حفره‌ها برای ریختن آب و یا خوراک برای حیوانات و پرندگان ایجاد شده است، چون امروزه نیز در جوشقان معمول است که بر سنگ مزار گذشتگان برنج برای حیوانات می‌ریزند، گر چه ممکن است از منطق اولیه آن دور شده باشد.

۳-۳. خوشنویسی

خطوط به‌کاررفته در سنگ‌قبرها به ترتیب شامل خط ثلث، نستعلیق و نسخ است. بیشترین خوشنویسی با خط ثلث انجام شده است. در ۱۵ سنگ‌قبر که شامل نیمی از سنگ‌قبرهاست خط ثلث به‌کاررفته است. بدین ترتیب که در ۱۰ سنگ ثلث تنها و در ۵ سنگ دیگر ثلث همراه با نستعلیق است. همچنین در ۶ سنگ دیگر نستعلیق تنها به‌کاررفته است. در ۸ سنگ‌قبر نسخ و در یک مورد نیز نسخ و نستعلیق به‌کاررفته است. در مجموع می‌توان گفت که خوشنویسی سنگ‌های قدیمی‌تر که تاریخ آن‌ها از ۱۰۵۴ تا ۱۰۹۹ است، کیفیت خط بهتری نسبت به دوره بعد دارند. در واقع خط بیشتر سنگ‌ها ضعیف و گاهی نیز بسیار ضعیف است. از این میان البته قدیمی‌ترین سنگ‌قبر از سال ۱۰۵۴ ثلثی عالی و چند سنگ دیگر نیز ثلثی خوب دارد، بقیه کتیبه‌ها، خطی ضعیف دارند، این امر نشان می‌دهد کیفیت کتیبه‌نگاری سنگ‌قبرها رفته‌رفته رو به افول نهاده است.

۳-۴. کارگاه سنگ‌تراشی

وجود سنگ‌های قطعه شده‌ی نتراشیده در مقیاس سنگ‌قبر بدون هیچ تزئینات و یا سنگ‌های شکسته و حتی نیمه‌کاره در گوشه‌ای از این قبرستان، نشان می‌دهد که کارگاه سنگ‌تراشی نیز در همین محل بوده است. همچنین کتابه چند سنگ‌قبر هم نیمه‌تمام است و علی‌رغم کتیبه‌کاری محتوای مذهبی، قسمت مربوط به شخص متوفای، تاریخ و نقوش خالی مانده است. این امر می‌تواند دلایل متعددی داشته باشد از جمله به این دلیل که کارفرما نتوانسته است انتظارات هنرمند سنگ‌تراش را برآورده کند و یا اتفاقات غیرمترقبه باعث ناتمام ماندن کار شده باشد.

در این باره سنگ‌قبری در قبرستان است که کتیبه و تزئینات تا حدود زیادی پیشرفت کار داشته اما تزئینات آن در بخش میانی در قابی که معمولاً برای معرفی متوفا سال‌مرگ و احیاناً نوشتن شعر است، ناتمام مانده و نام متوفا بر آن نیست. اما از آنجاکه بر بالای آن عبارت؛ «دارد از لطف خدا امید، زین‌العابدین» آمده، احتمال دارد این سنگ‌قبر زین‌العابدین سنگ‌تراش باشد که به دست خود تراشیده، اما به دلایلی نامعلوم رها شده است. همچنین استاد کمال سنگ‌تراش دارای سنگ‌قبر بزرگی است که در پیشانی آن عبارت «محمد کمال ابدال» آمده و همه کتیبه‌های آن بسیار خوش نوشته شده به جز کتیبه نام متوفا در میانه سنگ که نستعلیق ضعیف است. این دو نمونه نشان می‌دهد که استادان قبل از مرگ، سنگ مزار خود را می‌تراشیده‌اند و در عبارت پیشانی نام خود را می‌آورده‌اند و پس از مرگ نام متوفا و سالروز مرگ کامل می‌شده است.

۴. بررسی‌های محتوایی

۴-۱. محتوای کتیبه‌ها

در سنگ‌قبرها توجهی به وقایع‌نگاری و اتفاقات منجر به مرگ نشده است، بلکه نام متوفا و تاریخ وفات به‌طور کامل آمده است. دیگر مضامین مذهبی و عاطفی هستند که در قالب عبارات قرآنی، ادعیه شیعی و اشعار فارسی بیان شده است.

تعداد ۲۰ سنگ از سنگ‌های مورد بررسی که شامل دوسوم آن‌ها می‌شود دارای کتیبه صلوات کبیره است. این شامل صلوات بر چهارده معصوم (پیامبر، فاطمه و دوازده امام) است.^(۵) همچنین عبارت قرآنی «کل شیء هالک الا وجه الله» پنج بار در کتیبه‌ها آمده است. بر یکی از سنگ‌ها نیز «یا قاضی الحاجات و یا کافی المهمات» دیده می‌شود. عبارت آیت‌الکرسی یک‌بار بر سنگ‌های قدیمی‌تر صندوقه‌ای آمده است، اما با تبدیل ۵ سطح به یک سطح، فضایی برای نوشتن آیت‌الکرسی نبوده است.

سنگ‌قبرهای صفوی دیگری نیز در کاشان و اطراف آن نیز یافت می‌شود که متضمن صلوات کبیره و آیت‌الکرسی است. از جمله شهر برزک، (مشهدی نوش‌آبادی، ۴۴-۴۵) نیاسر، (راعی، ۱۳۹۶: ۱۳۰-۱۴۲) یزدل (رضوانی یزدلی، ۱۳۹۱: ۸۱-۹۰). این دو مضمون در بسیاری از سنگ‌مزارات در نقاط مختلف ایران بازتاب دارد (کاظم‌پور، ۱۳۹۹: ۷۷-۸۳).

مضمون صلوات کبیره که قابل‌مقایسه با کتیبه‌های معماری و هنر مذهبی دوره صفوی است (مشهدی، ۱۳۸۹: ۱۴۲). بر سنگ‌مزارات از قرون قبل و به دنبال توسعه فرهنگ شیعی و پاسداشت ائمه شیعه معمول بوده است. چنان‌که در سنگ‌قبر

عمادالدین شیروانی واقف مجموعه عمادی کاشان از قرن نهم هجری، (مشکاتی، ۱۳۴۵: ۱۴) و سنگ مزارهای زرین‌فام قرن دهم نیز آمده‌است (مشهدی نوش‌آبادی؛ غیاثیان، ۱۳۹۹: ۱۰۷-۱۳۱).

بخشی دیگر از محتوا که بار عاطفی دارد شامل اشعار فارسی است. در این میان بیت شعری از عرفی شیرازی (وفات ۹۹۹) آن‌هم کمی بعد از وفاتش جلب نظر می‌کند که موضوع آن سنگ مزار است: «بر سنگ مزارم بنویسید پس مرگ/ ای وای بمحرومی دیدار و دگر هیچ». با این اوصاف عمده اشعاری که بر چهار سنگ‌قبر دیگر دیده می‌شود مخصوص شخص متوفا سروده شده و از لحاظ وزن و صورت و محتوا قوتی ندارد. از آن جمله سنگ‌قبر «حاجی شاه فضل‌الله کدخدای جوشقان» شامل ۷ بیت و سنگ‌قبر «مهر علی» که در دوره قاجاری نوشته شده و شامل ۴ بیت است.

۴-۲. سال و دوره تاریخی

تقریباً در تمام سنگ‌قبرها نام تاریخ وفات به‌دقت ماه و سال به‌صورت رقم با استفاده از حروف یا عدد آمده است. تاریخ یکی از سنگ‌قبرها نیز به‌صورت ماده‌تاریخ است. برخی از تاریخ قبرها نیز مقداری ابهام دارد و نمی‌توان با قطعیت درباره آن سخن گفت از جمله سنگ‌قبر محمدهادی و محمدمهدی اصفهانی که عمداً رقم تاریخ مخدوش شده است.^(۶) قدیمی‌ترین تاریخ ۱۰۵۴ از آن خواجه اسمعیل ولد حاجی میرزا جوشقانی و جدیدترین آن سنگ‌قبر آقا محمدهادی ولد مرحوم محمدتقی اصفهانی ساکن جوشقان، ۱۱۵۰ است. البته تاریخ ۱۲۲۸ مهر علی بر روی سنگ‌قبر ۱۱۲۰ نوشته شده است؛ بنابراین سنگ‌قبرها متعلق به دوره صدساله‌ای هستند که از میانه حکومت صفوی تا سال‌های پایانی آن ادامه دارد. دو قطعه از سنگ‌قبرها دارای دو تاریخ و دو نام متوفاست. یکی از آن‌ها سنگ‌قبر مقصود قصاب است که برای پسر نیز استفاده شده و دو تاریخ ۱۰۹۸ و ۱۱۴۰ دارد.

سنگ‌قبر دیگری ابتدا در سال ۱۱۲۰ و ۱۱۸ سال بعد (۱۲۲۸) برای «مهر علی» کتیبه استفاده شده است. به‌طورکلی تاریخ سنگ‌ها که همگی هجری قمری است عبارت‌اند از ۱۰۵۴، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۰۹۹، ۱۰۹۹، ۱۱۹۹، ۱۱۰۱ (۱)، ۱۱۰۱ (۱)، ۱۱۱۷، ۱۱۲۰ (۱۲۲۸)، ۱۱۲۰، ۱۱۲۶، ۱۱۲۸، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۴۰، ۱۱۴۰، ۱۱۴۲، ۱۱۵۰.

بی‌شک مهم‌ترین کاربرد سنگ‌تراشی و کتیبه‌نویسی بر آن مربوط به سنگ‌قبر است. از دوران صفوی به دلیل توسعه ایران در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی

سنگ قبرهای بیشتری برجای مانده است. تمام سنگ‌های تاریخی جوشقان از این دوره است و با پایان این دوره ساخت سنگ قبرهای نفیس جوشقان نیز به پایان می‌رسد. شاید تغییر سطح معیشت به دنبال ناپایداری اوضاع پس از صفویه و یا تغییر نگرش‌ها در این باره مؤثر باشد. در نتیجه سنگ قبرهای دوران بعد کوچک بوده و در خاک مدفون شده‌اند. یک نمونه از آن را متعلق به سال ۱۱۷۱ هنوز باقی است. (تصویر ۳۵) آیا این اتفاق منحصر به جوشقان است یا در دیگر نقاط نیز چنین است؟

یک نمونه مشابه در منطقه کاشان قبرستان عمومی برزک است که در آن حدود ۱۰ سنگ قبر از تاریخ ۱۰۶۴ تا ۱۱۶۱ هجری برجای مانده که قابل تطبیق با تاریخ سنگ قبرهای جوشقان است که تاریخ آن‌ها از ۱۰۵۴ تا ۱۱۵۰ است (مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۸۹: ۴۴-۴۵).

قبرستان نیاسر در نزدیکی جوشقان نیز چنین است، در قبرستان محله روداب نیاسر ۷ سنگ قبر صفوی است که از سال ۱۰۲۴ آغاز ۱۱۴۸ امتداد دارد (راعی، ۱۳۹۶: ۱۴۴-۱۴۵). بررسی‌های بر روی سنگ قبرهای دیگری از این دوران در روستای یزدل در نزدیکی جوشقان صورت گرفته که کم‌وبیش به لحاظ تاریخی و محتوایی قابل تطبیق با سنگ‌های مورد بررسی است. این سنگ‌ها که به صورت قدی و بعضاً صندوقه‌ای است، از سال‌های ۱۰۳۹، ۱۰۶۲، ۱۰۰۷، ۱۰۰۴، ۱۱۲۹، ۱۱۲۹ است (رضوانی یزدلی، ۱۳۹۱: ۸۱-۹۰).

با این اوصاف به واسطه وجود معادن سنگ و به تبع آن حضور صنعتگران و هنرمندان در جوشقان استرک، تعداد سنگ قبرها بیشتری نسبت به روستاهای مشابه برجای مانده است.

۴-۳. جنسیت

از میان سی عدد سنگ قبر تعداد بیست قبر متعلق به مردان، ۵ عدد متعلق به زنان و ۵ عدد هم نامعلوم است. تعداد بیشتر سنگ قبر مردان نسبت به زنان نشان می‌دهد که اهتمام بیشتری به ساخت سنگ قبر نفیس برای مردان بوده است، سنگ‌های هر دو گروه دارای تزئینات است و تفاوت معناداری دیده نمی‌شود، اما در ذکر نام زنان تفاوتی با مردان دیده می‌شود و آن اینکه نام مردان بدون پیشوندی خاص آمده است، اما قبل از نام زنان عبارت «المسامه» (نامیده شده) به کار می‌رود و این نشان می‌دهد که ذکر نام زن به طور صریح حتی بعد از مرگش معمول نبوده و مسئله‌ای خانوادگی و محرمانه محسوب می‌شده است.

نکته عجیب اینکه برای زنان پیشوند «عفیفه صالحه» به کار می‌رود و برای مردان عبارت دعایی «مغفرت و مرحمت پناه». گر چه عفیفه صالحه عبارتی احترام‌آمیز است، اما عدم طلب آموزش برای متوفا مبین جایگاه پایین‌تر اجتماعی و مذهبی زنان نسبت به مردان در آن دوران است؛ امری که از جنبه عاطفی و رسوم مذهبی غیرقابل درک است و نشان می‌دهد که باورهای عرفی بر آن سایه افکنده است.

نام‌هایی که اهالی جوشقان برای زنان خود انتخاب کرده‌اند با مردان تفاوت دارد و عمدتاً برگرفته از نام‌های ایرانی و بومی است مانند «پری‌زاد خانم»، «شاه زاده خانم»، «شهربانو خانم»، «عالیه خانم» و «حمیده». در مقابل نام مردان برگرفته از بزرگان دین است و هیچ‌کدام ایرانی نیست، گویا نمی‌توانستند نام بزرگان دینی را داشته باشند.

نکته دیگر این که نام‌های مردان عموماً ترکیبی است یعنی از ترکیب دو اسم مذهبی به وجود آمده است و بیشتر آن‌ها با محمد آغاز می‌شود، مانند محمدصادق، محمدمهدی، محمد اسمعیل، محمدعلی و... این امر به‌جز اینکه متضمن تکریم دو تن از مقدسان است. در سه سنگ‌قبر هم نام زین‌العابدین لقب امام چهارم شیعیان علی بن حسین آمده است که به نظر می‌آید از حدود ۳۰ اسم زن و مرد نشان از اهمیت ایشان در نزد مردم جوشقان است.

۴-۴. خانواده‌ها

از توجه به نام و القاب خانوادگی موجود در سنگ‌قبرها که به‌صورت پدر و فرزند و حتی نوه آمده، در کنار تاریخ وفات، می‌توان به نسبت‌های فامیلی متوفیان پی برد.

۴-۴-۱. خانواده زین‌العابدین سنگ‌تراش

حمیده خانم و شهربانو خانم دختران استاد زین‌العابدین سنگ‌تراش هستند. از میان دو سنگ‌قبری که به نام زین‌العابدین آمده ممکن است یکی هم از آن همین زین‌العابدین باشد. همچنین سنگ‌قبر محمد بیک پسر حسین عابدین در یکی از مزارات نیاسر که در سال ۱۱۴۱ هجری شده است، امضای محمدباقر بن زین‌العابدین حجار (سنگ‌تراش) دارد. این محمدباقر ممکن است پسر زین‌العابدین سنگ‌تراش جوشقانی باشد که به هنگام مرگ دخترش در سال ۱۱۲۹ در قید حیات بوده و پسرش به سال ۱۱۴۱ سنگ‌قبری تراشیده باشد (راعی، ۱۳۹۶: ۱۴۲).

۴-۲. خانواده محمد کمال؛ پدر و پسر سنگ تراش

دو سنگ قبر وجود دارد از یک پدر و پسر که نام پدر بزرگ نیز در آن آمده است. یکی استاد کمال (محمد کمال ابدال) سنگ تراش ولد حاجی محمد سنگ تراش جوشقانی از سال ۱۰۹۹ و دیگری حاجی محمدرضا ابن مرحومی محمد کمال جوشقانی از سال ۱۱۲۶.

۴-۳. پدر و پسر سنگ تراش اصفهانی

محمد مهدی ولد محمد مهدی سنگ تراش ساکن جوشقان و آقا محمد مهدی ولد مرحوم محمد تقی اصفهانی ساکن جوشقان که نشان دهنده شهرت سنگ تراشی جوشقان نیز هست.

۴-۴. فرزندان و نوادگان مقصود قصاب

۶ تن از خفتگان، فرزندان و نوادگان مقصود قصاب هستند که عبارت اند از؛ فرزندانش عنایت الله و محمد محسن و نوادگانش محمد علی و محمد خان پسران عنایت الله، عالیه خانم و غلام علی فرزندان محمد محسن قصاب.

۴-۵. مشاغل، مناصب و القاب

ملاحظه شد که نام سه خانواده از ۴ خانواده یا خاندان مورد بررسی سنگ تراش هستند و حدود سی درصد از سنگ ها مربوط به آنان است. در بین اسامی متوفیان پسوند ۴ نفر سنگ تراش است که به نسبت کل سنگ های قابل خوانش تقریباً ۱ به ۶ است که با توجه به تنوع مشاغل موجود در آن دوران تعداد زیادی است.

گر چه سنگ تراشان به خاطر شغلشان هزینه کمتری برای تراشیدن سنگ می پرداخته اند و در نتیجه از پس هزینه تهیه سنگ قبرهای بزرگ و نفیس برمی آمده اند، اما از این تعداد می توان دریافت که صنعت گر سنگ تراش جمعیت زیادی در جوشقان تشکیل می داده اند. وجود معادن متنوع سنگ و سابقه استخراج آن در منطقه جوشقان و حضور سنگ تراشان غیربومی در این آبادی نیز این امر را تایید می کند.

۶ نفر نیز از یک خانواده با پسوند شغلی قصاب هستند. اسم فامیل یکی از متوفیان نیز مکاری (چهاروادی) است و یکی بنا است. همچنین در نسبت پدر یکی از متوفیان لقب «ملا» آمده که منصب رسمی مبلغ شیعه است.

همچنین لقب «خواجه» به معنی آقا و سرور نیز بر سه سنگ قبر به چشم می خورد؛ گر چه مشخص نیست که این لقب در آن دوران دقیقاً چه معنایی داشته است اما می تواند نشان دهنده جایگاه ممتاز صاحب لقب و یا منصبی رسمی باشد.

اما کدخدا نیز یکی از مشاغل و مناسب رسمی در میان این مشاغل است. حاجی شاه فضل الله کدخدای جوشقان است سنگ قبر بزرگی دارد و در آن قطعه شعری از شاعری

حرفه‌ای آمده که متضمن رثا، محامد و ماده‌تاریخ وفات وی هست، متفاوت از همه سنگ‌قبرهای دیگر.

تقریباً در همین دوران سنگ‌قبری نیز برای کلانتر نیاسر تراشیده شده با شعر و ماده‌تاریخ، (راعی، ۱۳۹۶: ۱۳۶) گویا منصب کلانتری رسمی‌تر و برای منطقه وسیع‌تری بوده است، زیرا نیاسر در دوره صفوی دستگاه رسمی قضا داشته است (تقی‌الدین کاشی، ۱۳۸۴: ۵۷۶).

پیشوند نام چهار تن از متوفیان و یا پدر آن‌ها حاجی است. توجه به حاجی بودن نیز نکته دیگر در پی بردن به تمکن مالی افراد در آن دوران است. پیشوند «استاد» نیز که برای مشاغل سنگ‌تراشی و قصابی آمده است، طبعاً، پیشوند نام خبرگان مشاغل است.

۵. نتیجه

به لحاظ شکل، نقوش و محتوا سنگ‌قبرهای جوشقان با دیگر سنگ‌قبرها و کتیبه‌های دوران صفوی تفاوت چندانی ندارد، بلکه نمونه‌ای است برای موارد مشابه در این دوران و به‌ویژه در منطقه کاشان که از قرون اولیه اسلامی با باورها و مفاهیم شیعی آشنایی داشته‌اند. از حیث مردم‌شناسی سنگ‌قبرها بادوام‌ترین عناصر بازمانده از گذشتگان هستند و برشی از تاریخ، هنر، فرهنگ و معیشت مردمان روزگاران پیشین را نشان دهند. در سنگ‌قبرهای جوشقان مضامین دینی وجه اصلی دارند، چنان‌که صلوات کبیره و اسامی ائمه زیر تأثیر باورهای شیعی بیشترین بازتاب و آیات قرآنی و اسماء جلاله و آیت‌الکرسی در رتبه بعدی قرار دارد. به لحاظ هنری نیز باور دینی اهمیت زیاد دارد؛ قوس‌های محرابی و درخت سرو که عنصر اصلی در تصویرپردازی سنگ‌قبرهاست، به‌نوعی نمایانگر باور به قصرها و باغ‌های بهشتی است. این در بسیاری از سنگ‌مزارات در نقاط مختلف ایران بازتاب دارد.

اما این‌همه گفتگوی سنگ با ما نیست، بلکه آنچه سنگ‌تراش برای ما به ارث گذاشته بخشی از فرهنگ و شیوه معیشت نیز هست، تاریخ، نام‌ها و تفاوت معنادار اسامی زنان و مردان، مشاغل مناصب و القاب و به‌ویژه شغل و هنر سنگ‌تراشی و سطح معیشت صاحبان قبرها از آن قبیل‌اند. وجود تعداد زیادی از مقابر سنگ تراشان و خانواده آن‌ها در این قبرستان به خاطر وجود معادن سنگ در مجاورت آبادی و به‌تبع آن کارگاه‌های سنگ‌تراشی است. ویژگی که باعث جلب صنعتگران به این آبادی شده و صدور محصولاتشان به دیگر نقاط بوده است که ردپاهای آن تا نیاسر شهری در همان حوالی نیز دیده می‌شود، اینجا را باید قبرستان سنگ تراشان نامید که در همان کارگاهی که سنگ‌تراشی می‌کردند، سنگ‌قبر خود را نیز ساخته و زیر آن آرمیده‌اند به امید بیداری در زیر درخت سرو بهشتی. باری اما تاریخ سنگ‌ها نشان می‌دهد که سنگ‌قبرهای بزرگ

با پایان دوره صفوی کاربرد خود را از دست داده و سنگ‌های کوچک‌تر جای آن‌ها را گرفته است، روندی که در مناطق مجاور نیز کم‌وبیش وجود دارد. سنگ‌قبرها به‌طور عام و سنگ‌قبرهای جوشقان به‌طور خاص به‌عنوان بخشی از میراث ملی احتیاج به حفاظت و مراقبت دارند، اما عموماً در شرایط نامساعدی قرار دارند، در پی این پژوهش، مکانی نیز برای نگهداری سنگ‌های جوشقان تعیین شد، ولی سنگ‌ها هنوز پراکنده رها شده و در معرض آسیب است. با این اوصاف اولین گام در زمینه حفظ و بهره‌مندی از این میراث، ثبت دقیق مختصات و محتوای آن‌هاست که این مقاله کوششی در این راستاست.

جدول وضعیت و مشخصات سنگ قبرها:

نام متوفا	صلوات کبیره	متن	سال	نوع و کیفیت خط	نقوش	کیفیت سنگ
۱	#	آیت‌الکرسی	۱۰۵۴	ثلث عالی	محراب، سرو، گلدان، زیرگلدان، اسلیمی	تخریب بخشی از اطراف
۲	#	-	ندارد	نسخ ضعیف	محراب، سرو، تزئینی، گلدان، زیرگلدان و اسلیمی	کمی فرسودگی در اطراف
۳	#	-	-	ثلث	معلوم نیست	مدفون در زیر زمین
۴	#	-	۱۰۹۷ چ ۱۱۴۰	ثلث و نستعلیق ضعیف	محراب، سرو، گلدان و زیرگلدان اسلیمی	قبر دو نفره
۵	#	-	۱۰۹۸	ثلث و نستعلیق ضعیف	محراب، سرو، تزئینی، گلدانی و زیرگلدان اسلیمی	-
۶	#	-	۱۰۹۹	ثلث و نستعلیق ضعیف	محراب، سرو، تزئینی و گلدان	-
۷	#	۴ بیت شعر	۱۱۲۰ ۱۲۲۸	ثلث و نستعلیق ضعیف	خط محراب ساده	سنگ دو نفره
۸	#	-	۱۱۳۰	نسخ ثلث خوش	فاقد تزینات، حفره	-
۹	#	مصرع شعر	۱۰۹۹	ثلث خوش	محراب، اسلیمی و ترنج ساده	-

۱۰	حاجی محمدرضا	-	۱۱۲۶	نستعلیق ضعیف	محراب ساده و حفره کوچک	-
۱۱	محمدحسین	#	۱۰۹۹	ثلث خوش نستعلیق ضعیف	محراب، سرو تزئینی	-
۱۲	حاجی شاه فضل الله	#	ماده تاریخ (۱۰۹۹)	ثلث و نستعلیق ضعیف	محراب سوسنی	-
۱۳	حمیده خانم	#	۱۱۰۰	نستعلیق ضعیف	سرو، کشکول، گلدان، با تزئینات گل و بوته اسلیمی	-
۱۴	محمد رحیم	#	(۱)۱۰۱	نستعلیق ضعیف	سرو با تزئینات اسلیمی، پرنده و حفره	مقداری فرسایش
۱۵	استاد قاسم	#	۱۱۱۷	نسخ ضعیف	خط محراب	تخریب نیمه پایینی
۱۶	اسعید خواجه(یا سعیدخواجه (۱۱۲۰	نسخ ضعیف	خط محراب	-
۱۷	استاد خواجه محمد	#	۱۱۲۶	ثلث و نستعلیق ضعیف	محراب ساده	-
۱۸	شاه زاده خانم	#	۱۱۲۸	نسخ و نستعلیق ضعیف	خط بالای محراب	-
۱۹	پری زاد خانم	-	۱۱۲۸	نسخ ضعیف	محراب، سرو، گلدان و زیرگلدان، اسلیمی	-
۲۰	شهریانو خانم	-	۱۱۲۹	نستعلیق ضعیف	خط محراب، دور تا دور سنگ اسلیمی	-
۲۱	محمد صادق	-	۱۱۴۰	ثلث ضعیف	محراب، سرو، گلدان، زیرگلدان	مقداری شکستگی
۲۲	زین العابدین	-	۱۱۴۲	ثلث ضعیف	محراب، سرو، گلدان، زیرگلدان	فرسوده و تخریب شده
۲۳	آقا محمد هادی	-	۱۱۵۰	ثلث ضعیف	-	از وسط دو نیم شده

۲۴	محمد مهدی	-	-	۱۱...	-	محراب، ترنج، کبوتر، سرو با تزئینات اسلیمی و ختایی
۲۵	زین العابدین	#	کل شیء... مصرعی شعر	ندارد	نسخ ضعیف	محراب تزئینات نیمه کاره
۲۶	محمد سعید	-	-	صفرالمظ ر...	نسخ ضعیف	سرو ساده آسیب زیاد دیده
۲۷	غیر قابل خوانش	#	-	۱۱۰۱ (احتمالاً)	ثلث ضعیف	تزئینات احتمالی تخریب و فرسایش
۲۸	(محو شده)	#	-	(محو شد ه) (ه)	-	سرو و گلدان ساده فرسایش زیاد
۲۹	تخریب شده	#	کل شیء...	تخریب شده	نسخ ضعیف	محراب و سرو بخشی تخریب و فرسوده
۳۰	فاقد نام	-	-	-	-	سرو و گلدان آسیب و فرسایش زیاد

پی نوشت ها

۱. در بسیاری از کتیبه‌های صفوی عدد هزاره حذف می‌شد. پس تاریخ ۱۱۰۱ است.
 ۲. مطلع غزل عرفی:
- منصور و ان الحق زدن و دار و دگر هیچ ماییم و لبالب شدن از یار و دگر هیچ
۳. عدد هزارگان و صدگان واضح است و یکان و دهکان آن احتمالاً ۲۰ است.
 ۴. عبارت سنه تکرار شده.
 ۵. «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى الْمُصْطَفَى مُحَمَّدٍ وَ الْمُرْتَضَى عَلِيٍّ وَ الْبَتُولِ فَاطِمَةَ وَ السَّبِيحِينَ الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ وَ صَلِّ عَلَى زَيْنِ الْعَبَادِ عَلِيِّ وَ الْبَاقِرِ مُحَمَّدٍ وَ الصَّادِقِ جَعْفَرٍ وَ الْكَاطِمِ مُوسَى وَ الرِّضَا عَلِيِّ وَ التَّقِيِّ مُحَمَّدٍ وَ النَّقِيِّ عَلِيِّ وَ الزَّكِيِّ الْعَسْكَرِيِّ الْحَسَنِ وَ صَلِّ عَلَى الْمَهْدِيِّ الْهَادِي صَاحِبِ الْعَصْرِ وَ الزَّمَانِ صَلَوَاتِ اللَّهِ وَ سَلَامُهُ عَلَيْهِ وَ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ»
 ۶. در این باره قدردان هنرمند خوش‌نویس جناب آقای خسرو خلیق هستیم.

منابع

- قرآن کریم
- تقی‌الدین کاشی، محمد بن علی خلاصه الاشعار و زبده الافکار (بخش کاشان)، به کوشش عبدالعلی ادیب برومند و محمدحسین نصیری کهنمویی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۴.
- حسین‌زاده ساداتی، جواد؛ نورعلی‌وند، حمزه؛ جاوری، محسن؛ منتظرظهوری، مجید؛ سهرابی‌نیا، احمد؛ سولتیشیاک، ارکادیوش، «فرهنگ سفال خاکستری و گورستان‌های هزاره دوم منطقه مرکزی ایران ارزیابی تاریخی‌گذاری‌های مطلق»، مجموعه مقالات عصر آهن در غرب ایران و مناطق هم‌جوار، جلد اول، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی، ۴۲۱-۴۳۷، ۱۳۹۸.

- خامه‌یار، احمد، «مأخذ شناسی فارسی کتیبه‌ها و سنگ‌قبرهای اسلامی»، *آینه پژوهش* سال ۲۴، شماره ۵ و ۶، ۱۳۵-۱۴۶، ۱۳۹۲.
- خسرونژاد، پدram، «سنگ‌های مزار از پنجره مردم‌شناسی هنر»، *کتاب ماه هنر*، شماره ۱، ۲۲-۲۵، ۱۳۷۷.
- رضایی، مریم، «بررسی مفاهیم و ترکیبات درخت سرو در سنگ مزارهای قبرستان دارالسلام شیراز»، *هنرهای تجسمی نقش‌مایه*، سال چهارم، شماره ۸، ۹۳-۱۰۰، ۱۳۹۰.
- رضوانی یزدلی، «نگاهی به سنگ‌نوشته‌های تاریخی یزدل»، *نامه کاشان*، به کوشش افشین عاطفی، کاشان، همگام با هستی، ۸۱-۹۰، ۱۳۹۱.
- راعی، حسین؛ محمدزاده، فیروزه؛ بیگلری، محسن، *نیاسرنامه*، تهران، ایران‌نگار، ۱۳۹۶.
- صفاران، الیاس؛ احمدپناه، ابوتراب؛ متولی، محمد، «بررسی نقش سرو در سنگ مزارات گورستان سفید چاه شهرستان بهشهر (استان مازندران)»، *دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران*، ۱-۱۹، ۱۳۹۴.
- ضرابی، عبدالرحیم، *تاریخ کاشان (مرآت القاسان)*، به انضمام یادداشت‌هایی از الهیار صالح، به کوشش ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۶.
- عاطفی، افشین، *بزرگان کاشان*، جلد دوم، کاشان: مرسل، ۱۳۸۹.
- عامری‌نیا، محمدباقر، عباسعلی فراهتی، «سهم آخوند کاشی در ترویج حکمت متعالیه»، *پژوهش‌نامه کاشان*، شماره ۷، ۲۴-۳۹، ۱۳۹۴.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن، *تاریخ قم* (۳۷۸ هجری)، ترجمه حسن بین علی قمی (۸۰۶ قمری)، تصحیح و تحشیه سید جلال‌الدین تهرانی، تهران، توس، ۱۳۶۱.
- کاظم‌پور، مهدی؛ محمدزاده، مهدی؛ شکرپور، شهریار، «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ مزارات اسلامی موزه شهر اهر»، *هنرهای تجسمی*، دوره ۲۵، شماره ۱، ۷۱-۸۶، ۱۳۹۹.
- مدرسی طباطبائی، سیدحسین، «کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمؤمنین کاشان»، *قم‌نامه*، قم، کتابخانه مرعشی، ۱۳۶۴.
- مشکاتی، نصرت‌الله، «نگاهی به باستان‌شناسی کاشان و بنای مشهور تاریخی میدان سنگ»، *هنر و مردم*، دوره ۵، شماره ۵۳-۵۴، ۷-۱۴، ۱۳۴۵.
- مشهدی نوش‌آبادی محمد، «آثار، اسناد و کتیبه‌های تاریخی بزرگ کاشان شناخت»، شماره ۸، ۳۰-۵۳، ۱۳۹۱.
-
- «بررسی کتیبه‌های توغ‌های عزاداری در ایران عصر صفوی»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، دوره ۶، شماره ۱۲، ۱۳۱-۱۵۵، ۱۳۸۹.
- مشهدی نوش‌آبادی، محمد؛ خداداد، محمد، «توغ‌های نفیس و تاریخی شهرستان‌های کاشان، آران و بیدگل و نطنز»، *پژوهش‌نامه کاشان (کاشان‌شناخت)*، شماره ۶، ۱۴۰-۱۸۲، ۱۳۹۴.
- مشهدی نوش‌آبادی محمد؛ غیاثیان، محمدرضا، «الواح زرین‌فام کاشان در اواخر سده نهم و نیمه اول سده دهم هجری»، *پژوهش‌های علوم تاریخی*، سال ۱۲، شماره ۳، ۱۰۷-۱۳۱، ۱۳۹۹.